

Den østlige del af Karup Sogn

- engang kendt viden om for sin kirke og helligkilde

Af Inger Merstrand, Lokallhistorisk Arkiv i Karup (2008).

Karup sogn ligger på en stor, flad hedeslette. Den er dannet under sidste istid, da Vestjylland var isfrit, men til gengæld blev oversvømmet af store mængder smeltevand med masser af sand. Sognet, der udgør Viborg kommunes sydvestligste ”hjørne” og gennemskæres af Karup å, er kommunens største. Øst for åen ligger det oprindelige Karup sogn og vest for den en del af Grove sogn, der blev lagt sammen med Karup ved kommunesammenlægningen i 1970. Det er derfor nærliggende at dele sognehistorien op i to dele med åen som skillelinje.

Karup-egnen har været beboet helt tilbage i stenalderen. Det viser de mange oldtidsfund i sognet, f.eks. ved Åresvad å, hvor der er fundet flere tusinde flinteredskaber. Og et af landets ældste metal-fund, en økse i irsk stil, er gjort i Karup, mens der i Vallerbæk er fundet rester af 6-8 sværd og ca. 30 spydspidser fra romersk jernalder.

Berømt i middelalderen

På en bakke tæt ved Karup å ligger den lille, uanseelige kirke, hvis hvidkalkede mure gemmer på en af Danmarks mest specielle og spændende kirkehistorier. Den var engang en stor og prægtig kirke, og i middelalderen valfartede tusinder af pilgrimme til stedet. På meget gamle kort er Karup aftegnet som en købstad, og ca. 30 veje førte fra alle sider mod Karup, der havde sit eget birketing. Byen var så betydningsfuld, at rigsrådet samledes her i 1533 for at drøfte valget af en ny konge. Egnen var også berømt for et såkaldt trebundet skel. Det lå lidt nord for Karup ved udløbet af en lille bæk i Karup å. Her kunne man stå på en stor sten og kaste en sten i tre stifter, tre sysler, tre amter, tre herreder, tre sogne og tre bymarker, altså i alt 18 skel. Sådant et skel var noget helt enestående i Danmark, og det er blevet kaldt ”Jyllands hjerte”, fordi det markerede det punkt i Jyllands midte, hvor grænserne har mødtes fra landets ældste tider.

Helligkilden

Karups berømmelse begyndte med Helligkilden, som i middelalderen var en af de mest kendte kilder i Danmark. Ifølge et gammelt sagn fik den sit ry, da en blind mand blev helbredt ved at drikke af kildevandet. Han drømte en nat, at han skulle lade sig føre til et kildevæld, der udsprang under en sivbusk. Her skulle han bade sine øjne i vandet, mens han bad til jomfru Maria, og så skulle han få sit syn igen. Da han gjorde som i drømmen, skete underet virkelig, og han kunne atter se. Miraklet rygtedes hurtigt, og folk kom langvejs fra for at blive helbredte for alle mulige sygdomme ved at drikke af kilden. Der blev bygget et ”træværk” over kildevældet for at tage af for vind og vejr, og senere opførtes et kapel, hvor pilgrimmene kunne bede. Kilden og kapellet blev omgivet af en mur, så ingen kunne drikke af kildevandet uden først at betale til de fromme mænd, der vogtede kilden.

Vor Frue kirke og alter

Efterhånden blev kapellet for lille, og da pilgrimmene fortsat strømmede til, blev der bygget en stor og prægtig korskirke for de mange gaver fra de valfartende. Kirken viedes til *Vor Frue*, og den var prægtigt udsmykket med både altre og helgenbilleder. Den havde 7 hvælvinger og et tårn med et højt spir, som kunne ses på lang afstand på den flade egn, og som blev brugt som vejmærke af pilgrimmene. I nærheden af kirken blev opført et hospital, hvor de syge kunne hvile og blive passet og plejet. Hospitalet blev kaldt ”Vor Frue Alter”, og det fik i årenes løb en meget stor formue og ejede meget gods og adskillige gårde. Den store valfartskirke fik i 1485 papir på også at være sognekirke,

lige størrelse.

og få år senere gav paven kirken tilladelse til at sælge afladsbreve. Sådant et brev kunne sikre syndsforladelse i 7 år, hvis ellers man besøgte kilden og kirken på 7 særlige dage. Ved kirken er fundet et meget sjældent pilgrimstegn af bly. Det kunne sys på tøjet, og man troede, at det beskyttede den, der bar det.

Model af Karup kirke, som den kan have set ud engang i sin storhedstid - bortset fra, at der mangler en gylden vindfløj. I dag er kirken kun ca. 1/3 af sin oprindelige størrelse.

Pilgrimsmærket fra Karup. Ved kirkens fødselsdag i oktober sidste år blev der for første gang i ca. 500 år støbt og solgt pilgrimstegn ved kirken. Det var Lokalhistorisk Forening, der havde stor succes med salget.

Nedgangstider

Allersmukkeste af alle helgenbillederne i kirken var et undergørende billede af jomfru Maria, udskåret i træ og malet i vidunderlige farver. Om det fortælles i digtet "Peder Smid og Atzer Bonde", at en snedig præst havde udhulet hovedet og fyldt det med vand, så "det saa sact gennem Øget rand". Da bedraget blev opdaget, aftog pilgrimsstrømmen, og efter reformationen i 1536 overtog kongen, Kristian den Tredje, både kirken og det formuende hospital. De smukke helgenbilleder og forskellige kunstgenstande blev spredt for alle vinde, og da der ikke længere var indtægter fra Helligkilden, var der heller ikke penge til at vedligeholde hospital og kirke. I årenes løb sank hospitalet i grus, og den før så smukke og prægtige kirke forfaldt mere og mere. I 1714 slog lynet ned i kirketårnet og beskadigede også selve kirken, så den nærmest lå hen som en ruin, og i 1743 blev den solgt på en auktion til herremanden på Aunbjerg for 308 rigsdaler. Han nedrev det meste af den, så den fik sin nuværende størrelse. De nedrevne munkesten blev brugt til herregårdens svinestald. Helligkilden blev efterhånden glemt og gemt og dækket af et tykt lag muld, men i 1906 blev stedet genopdaget, i øvrigt takket være en gammel, blind kone, og kilden blev udgravet af Nationalmuseet. I dag kan resterne af den ses i Hanne Lenler-Eriksens have sydøst for kirken.

Den lille, enkle kirke, som den ser ud i dag.

Engvandingens vugge

På Karup kirkegård står et gammelt, forvitret jernkors, hvor man med besvær kan tyde følgende verslinjer: *Med begge (bække) Vand han danned Land, der vokser frem med Kløverblad en Minde skøn, mens Verden staae.* Korset er rejst over Jens Staulund (død 1868), den mest kendte af egnens tre engvandingmestre og af Blicher omtalt som en mirakelmand. Det havde en uvurderlig betydning for de fattige hedeboender, at de lærte at overrisle de tørre enge, som derved forvandlede til frodigt græs og gav foder til flere kreaturer. Den første engvandingmester var Peder Staulund, der havde lært kunsten i Holland, og som sidst i 1700-tallet gik i gang med at grave grøfter og kanaler og bygge stemmeværker ved *Vallebæk*. Stedsønnen Jens Staulund lærte kunsten af sin stedfar, og digteren Goldshmidt fortæller i "En Hedereise", at familien Staulund har anlagt "de største Engvandingensanlæg, der i Danmark ere blevne udførte uden teknisk Bistand". Den længste af kanalerne

var på 3½ km. Den sidste engvandingsmester var Chr. Feddersen, som sammen med Dalgas oprettede en engvandings-skole på gården "Engholm" ved Karup kirke. Da Det danske Hedeselskab blev stiftet i 1866, fik Feddersen overdraget nivellerings- og opmålingsarbejdet ved Karup å, og fem år senere var der anlagt 10 kanaler ved åen. Egnen er blevet betegnet som engvandingsens vugge, og rundt om i sognet kan der stadig ses rester af de mange kanaler og grøfter.

Banen bragte opsvinget til Karup

Omkring år 1900 var Karup en lille, fattig hedelandsby med nogle få gårde og forfaldne huse, en skole og en gammel kro og vandmølle. Men da der i 1906 blev anlagt en såkaldt kulturbane tværs over de øde hedeegne mellem Herning og Viborg, kom opsvinget til Karup, og byggeriet tog fart. Karup ligger midt imellem de to byer, og da lokomotiverne, der naturligvis var damplokomotiver, ikke kunne køre hele strækningen uden at få påfyldt vand, blev der bygget et vandtårn i byen. De fleste af stationerne blev anlagt på den bare hede, og trods sin ringe størrelse var Karup den største by på strækningen. Den fik derfor en mandlig stationsmester, mens baneformændenes koner blev ansat som ekspeditricer alle andre steder, for ingen regnede med ret meget trafik på banen. Inden længe blev der imidlertid en omfattende godstrafik med mergel og landbrugsekspert, og konerne blev afløst af mænd efter få år. Men øgenavnet "Konebanen" blev hængende ved banen i mange år. Den blev nedlagt i 1971.

Kæmpetransport af tørv og lyng

Under 1. verdenskrig blev der transporteret kolossale mængder af tørv og lyng fra Karup. En lokal købmand og igangsætter, I.C.Nielsen, købte 90 tdr. land mose fra Kølvrågård og begyndte en større tørveproduktion. Han opførte ni store ælteværker, og da produktionen var på sit højeste i 1918, var der en årlig produktion på 27 millioner tørv, og ca. 300 mand var beskæftiget i mosebruget.

I.C.Nielsen købte også store hedeområder ved bl.a. Frederiks og begyndte en storeksport af lyng til Tyskland. Stationen blev udvidet for mosebrugets regning, og i en periode blev der hver dag kørt ca. 150 jernbanevogne af sted med lyng fra Danmark til Tyskland, hvor den bl.a. blev brugt til faskiner i skyttegravene og til lyngmel til kreaturfoder. Under krigen blev der også bygget en stor fabrik i Karup. Her produceredes tørrede grønsager til eksport, men fabrikken nedbrændte efter få år.

Karup station ca. 1916. De mange togvogne er ved at blive læsset med lyng til Tyskland.

1800-tallets kriminalgåde

Til Høgild knytter sig beretningen om det, som Jeppe Aakjær har kaldt århundredets kriminalgåde. Hovedpersonen var tjenestepigen Maren Christensdatter, som blev overfaldet med to års mellemrum. Første gang i 1843, da hun blev snittet tværs over struben og fundet bevidstløs og blødende på Kongenshus hede. Anden gang ved Høgild mølle, hvor hun en marts morgen blev fundet liggende bag svinehuset med et snitsår tværs over struben, tilsølet af blod og naglet fast til jorden med en lang kniv, drevet igennem hånden og så langt ned i den frosne jord, at den kun med besvær kunne vristes løs. Pigen kunne ikke fortælle noget om overfaldene. Det sagdes på egnen, at gerningsmanden var en tater, som hun havde været kæreste med, men selv om der blev udsat en dusør på 20 rigsdaler for oplysninger, der kunne føre til opklaring af sagen, forblev den uopklaret.

Udgravning fra 12-1300-tallet i Bøgelund

I den sydligste del af Karup sogn ligger Bøgelund, som i dag kun består af nogle få ejendomme. Men i svunden tid har her været en større bebyggelse, hvor flere veje mødtes. En meget lille del af den blev udgravet i 1979-80 under ledelse af Viborg Stiftsmuseum, og udgravningerne afslørede resterne af en nedbrændt trækirke og en kirkegård med mange grave, heriblandt mange børnegrave. Der blev også fundet en del potteskår og mønter fra Valdemar Sejrs tid (1202-1241). Det hele var dækket af et tykt sandflugtslag, og det blev konstateret, at bebyggelsen var blevet forladt omkring 1320, sandsynligvis på grund af en af de kraftige sandstorme, der hærgede det flade land på den tid. Trap nævner et kapel, der har ligget på engen. Det kan muligvis være trækirken i Bøgelund.

Nutidens vartegn

For århundreder siden var tårnet på Vor Frue kirke med sit høje spir et vartegn for Karup, men tårnet er for længst borte, og kirken syner ikke af meget ved siden af sin store nabo, Karup Kartoffelmelfabrik. Dens kæmpemæssige siloer kan ses på lang afstand, og i dag er Karup kendt vidt omkring for den store fabrik med tilhørende proteinfabrik. Den er efter gentagne udvidelser ikke alene Danmarks, men hele Nordeuropas største, og siloerne er blevet nutidens vartegn for den engang så berømte valfartsby.

Kartoffelmelfabrikken.

De store siloer ligger tæt ved Jeppe Aakjærs "tungt henskridende Karup å".

Fakta

Navnet: Karup kommer af mandsnavnet Kaare og torp (udflyttet gård)

Indbyggertal:

1850: 181

1901: 300

1960: 1137

2006: 3462

Areal: 1960: 2642 ha.

Areal: 2006: 8605 ha.